

"בתשובה למכתבו מיום...": צורת הכבוד בלשונם של דוברי העברית בתל-אביב בתקופת המנדט

יעל רשף

הפיכתה של העברית ללשונו העיקרית של היישוב היהודי בארץ-ישראל התממשה בתהליך הדרגתי של התבססות השפה במסגרות הולכות ומתרחבות בחיי הפרט והחברה. אחד המאחזים המשמעותיים הראשונים של העברית בתהליך זה היה בעיר תל-אביב (הרשב 1990 : 35–36). ענייניה של תל-אביב נוהלו מראשיתם בעברית, כחלק מן ההשקפה האידיאולוגית הכוללת של מייסדיה. הקמתה של העיר העברית הראשונה בארץ-ישראל — והעיר היהודית הראשונה בעולם כולו — נועדה ליצור דפוסי חיים חדשים, שלא היו מקובלים עד אז ביישוב. שאיפה זו באה לידי ביטוי בתחומי חיים מגוונים, החל בחזות פני העיר וחיי הכלכלה וכלה בדפוסים חברתיים ותרבותיים שנוצרו בה (שביט וביגר תשס"א; הלמן תש"ס). בתחום הלשוני התבטא הדבר בהשלטת העברית מלכתחילה כשפה שבה התנהלו חיי הציבור בעיר. הפעילות המתועדת של מוסדות תל-אביב נוהלה רובה ככולה בעברית, ונשתמרו בה עדויות רבות-עניין לתולדותיה של העברית החדשה.

ייחודו של החומר הלשוני, המתעד את פעילות חיי הציבור בתל-אביב בשנותיה הראשונות כעיר,¹ הוא ביכולתו לספק עדות בלתי-אמצעית על דרכי שימוש הלשון

* תודתי לפרופ' משה בר-אשר ולפרופ' שלמה יורעאל על הערותיהם לגירסה קודמת של המאמר. נוסח המאמר הושפע משיחותיי עם ד"ר יוחנן ברויאר, ד"ר תמר סוברן, ד"ר ענת הלמן, ברכה פישלר ונלי ורזובסקי. תודתי נתונה לכולם. כתיבת המאמר נתמכה במענק מטעם קרן הזיכרון לתרבות יהודית.

1 מעמד מוניציפלי אוטונומי הוענק לתל-אביב בשנת 1921. מעמד רשמי זה אפשר את הקמתו של מנגנון אדמיניסטרטיבי מקצועי במקום מנגנוני הניהול הוולונטריים שהתקיימו בתקופת ניהולה של העיר בידי ועד תל-אביב (סמילנסקי תרצ"ו). הקמת

בראשית התבססותה של העברית בחיי היום-יום. ניהול ענייניה של עיר מחיב שורה ארוכה של פעילויות קונקרטריות, יומיומיות, שהשפה מהווה אמצעי למימושן. בפעילויות מסוג זה תשומת הלב מרוכזת בראש ובראשונה בהגשמת המשימות המעשיות, כלומר במציאות החוץ-לשונית, ולא בשפה עצמה. בכך נבדלת פעילות זו ממרבית גילוייה האחרים של העברית בת-הזמן, שהיו בעלי אופי ספרותי או דידקטי. בתחומים אלו, המשותיים לרובד של לשון התרבות, עומדת הפונקציה הפואטית במרכז (Jakobson, 1960), והם מתאפיינים מעצם טיבם בהקדשת תשומת לב רבה לאופן השימוש בלשון. באווירה הלשונית ששררה בראשית ימיה של העברית החדשה התבטא הדבר בתלות חזקה במורשת הספרותית של הדורות הקודמים בכלל ובלשון המקורות בפרט. תלות זו מנעה מלשון התרבות של התקופה לשקף את תהליכי השינוי שפעלו במערכת הלשונית בת-זמנה, והותירה אותה צמודה לרפואי לשון שנקבעו על ידי כותבים שהעברית הייתה בעבורם לשון כתב בלבד (אבן-זהר 1973; אבן-זהר תש"ם; שקד תשמ"ז ורבים אחרים). שונה המצב בלשון התכתובת המשרדית. זו עוסקת בעניינים שוטפים וקונקרטיים, ותשומת הלב ממוקדת בה בראש ובראשונה בממד הרפנציאלי של הלשון (על פי מינורו של יקובסון). משום כך צפוי כי יוכל להתממש בה שימוש לשון פחות מודע לעצמו, ועל כן טבעי יותר מזה המתועד בלשון התרבות.

הבדל מהותי זה בין סוגי הכתיבה הממוקדים בתוכן לסוגי הכתיבה הממוקדים בצורה (רביץ תשי"ח; גלינרט 1989, בפרט עמ' 79, Stillar, 1998) הוביל להיווצרותם של הבדלים מישלביים בתחומי הלשון הכתובה כבר בשלב מוקדם למדי בתולדות העברית החדשה. כך, למשל, בספר שפורסם בשנת 1931 נזכר ייחודה של לשון הכתיבה העניינית לעומת לשון הספרות במהלך דיון בתהליכי השינוי שהעברית הייתה נתונה בהם. "לו נתבקשתי למנות ספרים המעידים על תחיית העברית", כותב המחבר, "הייתי מפנה את השואל לא אל הספרות היפה, אלא אל [...] חוברות [...] בעלות נושא קונקרטי, כמו למשל הפרסומים האחרונים של תחנת הניסיונות החקלאית בארץ-ישראל על 'מחלות החציל', 'עקרות בפרות', 'על הזבלי וכדומה'" (Spiegel, 1931: 11-12). באופן דומה עשויה לשון התכתובת המשרדית, המשקפת את לשונם של דוברים שהכתיבה אינה עיסוקם העיקרי, להצביע על הכשירות הלשונית בקרב בני הדור שסיגל לעצמו את העברית כלשון יום-יום.

העירייה עודדה תיעוד מסודר של הפעילות האדמיניסטרטיבית והבטיחה המשכיות פרוצדורלית ופרסונלית בפעילות מוסדות העיר. שיקולים אלו עומדים ברקע התמקדותו של המחקר הנוכחי בתקופה זו בתולדות העיר.

”בתשובה למכתבו מיום...”

לצורך בדיקתה של סוגיה זו נבחן קורפוס טקסטים נרחב המייצג את לשון התכתובת המשרדית של עיריית תל-אביב בשנים 1921–1926.² הבדיקה העלתה כי ישנם קווי דמיון רבים בין לשון התכתובת המשרדית בראשיתה ללשון התכתובת המשרדית בימינו. ניכר כי דפוסי ההבעה הבסיסיים המאפיינים מישלב זה נקבעו בשלב מוקדם למדי בתולדות העברית החדשה, ובראשית שנות העשרים של המאה העשרים כבר החלו להתמסד הבחנות מישלכיות, שהפכו בהמשך התפתחותה של הלשון לתופעה של קבע.³

עם זאת, הקרבה בין לשון התקופה הנחקרת לבין לשון ימינו חלקית בלבד. מן הצד האחד, רבים מאמצעי הלשון המקובלים בכתיבה האדמיניסטרטיבית היום אינם נקרים כלל בתכתובות מן השנים הללו, אם משום שנוצרו רק בשלב מאוחר יותר בתולדות העברית החדשה, אם משום שבתקופה מוקדמת זו לא רכשו עדיין את האפיון המישלבי שהחל לייחד אותם בהמשך. מן הצד האחר, תופעות לשון רבות האופייניות לטקסטים המוקדמים נעלמו מן הלשון בהמשך התפתחותה, ואין להן עוד זכר בלשון ימינו.

כאן תידון תופעה אחת מן הסוג האחרון: מימושה הסדיר של צורת הכבוד ברובד הכתיבה המשרדית. תופעה זו מתגלה כנהוג לשון סדיר ומקובל בתכתובות העירייה בתקופה הנחקרת. היא תיסקר כאן לאור כיוון ההתפתחות הכולל של העברית החדשה, תוך כדי ניסיון להצביע על מקורה ולהציע גורמים אפשריים להיעלמותה מן הלשון. חלקו הראשון של המאמר יוקדש לבחינת התופעה הלשונית עצמה בתולדות העברית ובקורפוס הנחקר, ולאחר מכן יידונו ההקשר ההיסטורי, הסוציולינגוויסטי והספרותי שתופעה זו הייתה חלק ממנו.

2 לשאלת תיחומו הכרונולוגי של המחקר, ראו הערה מס' 1. מקור הטקסטים הוא בתיקים מסמכים השמורים בארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב (אהת"א). נבדקו תיקים העוסקים במיגוון נושאים הנוגעים לחיי היום-יום בעיר, כגון תחבורה, תאורה, סניטציה, משטרה, הקצבות למוסדות תרבות, פיקוח על המחירים ועוד. מספרי התיקים שנבדקו: 1-157, 1-162, 2-א25, 2-א62, 2-63, 3-ב1, 3-א2, 3-ב2, 3-א39, 3-ב39, 3-40, 3-41, 3-49, 3-56, 3-א73, 3-ב73, 3-ג73, 3-א135, 3-א168, 3-ב168, 3-א170, 1-א(6)7, 1-151, 23. לצרכים משווים נבדקו גם כמה תיקים מוקדמים יותר (1-57, 1-58, 1-75, 1-81, 1-154, 1-157, 1-162, 1-162) וכמה תיקים מאוחרים יותר (ראו להלן).

3 ההבדלים בין הלשון הכתובה למדוברת מקורם כפי הנראה בתקופה מוקדמת עוד יותר (Rabin, 1975: 152), אך מודעות להיקפם ולקביעותם החלה לקבל ביטוי בספרות הבלשנית רק בשלהי שנות העשרים (ראו למשל אבינרי תרפ"ט). הגילויים הראשונים להשלמה עם השינוי באופייה של העברית הופיעו בספרות הבלשנית רק בשנות ה-50 של המאה (ראו סקירותיהם של Rosén, 1977: 42 ואילך; רביץ תשנ"ט: 109 ואילך).

צורת הכבוד ומעמדה כמורשת הלשונית העברית

קיום צורת הכבוד בשפה נתונה משקף קידוד של יחסי הסטטוס בין המשתתפים בתהליך התקשורת כחלק ממבנה הלשון (Levinson, 1983, 90–91, 128–130; Spolsky, 1998, 20–23). צורת הכבוד משתייכת לממד הסוציולינגוויסטי של הלשון, וככל תופעה שרקעה הוא סוציולינגוויסטי היא נתונה להשפעתם של תהליכים חוץ-לשוניים. תחולתה ודרכי התממשותה הן תלויות שפה, ועשויים לחול בהן שינויים במהלך הזמן כתוצאה מתהליכים חברתיים החלים בקהילת הדוברים (Romaine, 1994, 149–158).

חדירת התופעה אל העברית החדשה מתבהרת לאור מעמדה המחייב בלשונות הסובסטרט של מרבית הדוברים שסיגלו לעצמם את העברית כעשורים הראשונים להפיכתה ללשון דיבור. קיומה של קטגוריה דקדוקית פורמלית להבעת צורת הכבוד בלשונות הסובסטרט האירופיות של בני דור זה עודד את העברת התופעה אל לשונם החדשה, העברית, באמצעות יצירת אמצעי הבעה העשויים למלא בה פונקציה דומה.

בחירתם של אמצעי הבעה הללו לא נתקלה בקושי של ממש, משום שהאפשרות למימוש צורת הכבוד הייתה חלק מן הירושה הלשונית שקיבלה העברית החדשה מתקופות הלשון שקדמו לה. צורת הכבוד לא הייתה תופעה בלתי מוכרת בתחומיה של העברית ואימוצה מלשונות הסובסטרט לא חייב את יצירת אמצעי הבעה חדשים, אלא יכול היה להסתמך על דפוסי לשון קיימים בתחומי המערכת הלשונית הקיימת. בשל דפוסי לשון אלו התממשה צורת הכבוד באמצעות גוף הנסתר, וזאת לעומת גופים אחרים המשמשים בתפקיד זה בלשונות הסובסטרט, ובראשם צורת הנוכחים של היידיש.

בעברית הקלאסית צורת הכבוד אינה דרך המלך, אלא אופן הפנייה המקובל ביותר בכל הנסיבות הוא צורת הנוכח. עם זאת, במקרים שבהם יש הבדלי מעמד בולטים בין בני השיח, נפרצות למדיי במקרא דרכי פנייה המביעות כבוד. כך למשל פניותיו של דוד אל שואל המלך אינן מוגבלות לצורת הנוכח (כגון "הנה היום הזה ראו עיניך את אשר-נתנך ה' היום בידי במערה", שמואל א' כד, יא), אלא עשויה להתממש בהן גם צורת הנסתר, כגון: "למה זה אדני⁴ רדף

4 יסודות לשוניים כגון אדוני, נכבדי וכדומה, המופיעים ביחסת הפנייה (ווקטיב) יש בהם אמנם משום הרחקה וכבוד, אך אין הם נכללים בגדר מימושה הדקדוקי של צורת הכבוד כחלק ממבנה הלשון. יסודות מעין אלו משמשים הן בשפות המסמנות בצורה פורמלית את הבדלי הסטטוס באמצעות הקטגוריה הדקדוקית של צורת הכבוד והן בשפות שאינן מקיימות הבחנה מעין זו.

אחרי עבדו” (שמואל א’ כו, יח).⁵ דוגמה דומה בספרי המקרא המוקדמים היא החילופים בין הנוכח לנסתר בפנייתם של בני יעקב אל יוסף ואל אנשיו, לעתים אף בתוך הקשר אחד, כגון ”ויאמרו אליו למה ידבר אדני כדברים האלה חלילה לעבדיך מעשות כדבר הזה” (בראשית מד, ז), או [...] ידברנא עבדך דבר באזני אדני [...] אדני שאל את-עבדיו לאמר היש-לכם אב אר-אח” (בראשית מד, יח-ט).⁶ במגילת אסתר, מן הספרים המאוחרים בקנון המקראי, צורת הנסתר היא הדרך הקבועה המשמשת בפנייה אל המלך, כגון ”אם-על-המלך טוב יצא דבר-מלכות מלפניו” (אסתר א, יט), וכדומה. צורת הנסתר משמשת להבעת הכבוד גם בלשון חז”ל, כגון ”שלח ליה אבוה דשמואל לרבי ילמדנו רבינו סדר הבדלות היאך” (פסחים קג ע”א), וזוהי דרך פנייה מקובלת גם בארמית הבללית, כגון ”אמרו ליה ולימא לן מר איזה מהן” (אמררו לו: ויאמר לנו אדוני איזה מהן, בבלי, שבת קמה ע”ב). על בסיס זה נוצר בעברית הכתובה במהלך תקופת הביניים וראשית התקופה המודרנית מיגוון גדול של נוסחאות פנייה קבועות בגוף שלישי, כגון כבודו, מעלתו, מעלת גדולתו, הוד מלכותו, ירום הודו, הקיסר ירום הודו, כבוד קדושת שם תפארתו ועוד.⁷

לצד דרך עיקרית זו, שמקורה ברבדיה הקלאסיים של העברית, התפתחה בלשון גם האפשרות למימוש צורת הכבוד באמצעות גוף הנוכחים כבבואה לדרכה של היידיש בסוגיה. תיעודו הספרותי של נוהג זה אופייני במיוחד לספרות החסידית,⁸ ועקבותיו השתמרו עד ימינו בהיקף מסוים בלשון הדיבור של החרדים. בקרב דוברים המשתייכים לקבוצה חברתית זו מקובלת למדיי הפנייה אל יחיד

5 מיד אחר כך מופיעה בהקשר זה צורת הנוכח: ”אם-ה’ הסיתך ביי” (שם, 19).

6 הבעת הכבוד מתאפשרת במקרא גם באמצעות הצבת צורת הנסתר תמורת המדבר, כמו למשל ידבר נא עבדך (ולא: אדבר נא) או שאל את עבדיו (ולא: שאל אותנו) בדוגמה זו. לדין מקיף בסוגיות הבעת צורת הכבוד במקרא ראו ברין תשנ”ד.

7 נוסחאות אלו ואחרות מתועדות למשל במילון בן-יהודה, ערכים ’כבוד’, ’מעלה’, ’קדשה’, ובמילון אבן-שושן, ערכים ’הוד’, ’מעלה’, ’קיריה’, ’רום’.

8 דוגמאות לתופעה מן הספרות החסידית יובאו מתוך הספר הפופולרי ’שבחי הבעש”ט’ (מהדורת הורודצקי תש”ז): ”נכנס הרב ז”ל לביתו ויפן כה וכה וירא כי אין איש. ושאלתי אותו רבינו מה אתם מבקשים” (עמ’ סד); ”הלכו הקהל לר’ גרשון ושאלו אותו, למה החרמתם את החכם שלנו” (עמ’ סח); ”אמר מסתמא אבי קרא אותו. אמרו לו מניין אתם יודעים” (עמ’ עז), וכדומה. תודתי לדי”ר יוחנן בריאר, שהפנה אותי אל מקור זה. יצוין כי צורת הפנייה העיקרית בספרות הללו היא בנוכח. צורת הכבוד נקרת בהם רק לעתים, והיא עשויה להתממש לא רק באמצעות גוף הנוכחים, אלא גם באמצעות גוף הנסתר, כגון ’השייך לו [...] בכך מבקשי אני מעלת כבוד קדושתו שימליץ טוב עבורי” (עמ’ סו). שתי דרכי הפנייה הללו עשויות להופיע זו לצד זו גם בתוך הקשר אחד, כגון: ”וראה שהוא חולה מאוד, ואמר לו, האם לא שמעתם שיש בעש”ט בעולם, ויסע מעלתו אליו וירפא אותו” (עמ’ ע).

באמצעות צורת הנוכחים, והדבר הפך לאחד מן הסמלים להשתייכותם הקבוצתית. נוהג לשוני זה אינו מוגבל לחרדים דוברי יידיש בלבד, אלא מתקיים גם בפי חרדים ממוצא ספרדי, שתופעה זו אינה קיימת בלשונות הסובסטרט שלהם.⁹

מימוש צורת הכבוד לא הפך מעולם לנוהג מחייב בתוך תחומי המורשת הלשונית, והפנייה באמצעות צורת הנוכח נותרה מקובלת בכל רבדיה ההיסטוריים של העברית.¹⁰ שתי דרכי הפנייה התקיימו בה זו לצד זו עד לתקופת התחייה, וגם לאחריה. הן רווחות בספרות השו"ת ובספרות ההשכלה — שני טיפוסים כתיבה שהיו מוכרים היטב למרבית בני הדור שסיגל לעצמו את העברית כלשון דיבור, והתכתביות שניהלו ביניהם מעידות על מעמדן המבוסס של שתי האפשרויות בעולמם הלשוני.¹¹

מימוש צורת הכבוד במכתביהם של אנשי דור התחייה מושפע בחלקו מטיב היחסים בין כותב המכתב לבין נמענו. כך למשל פונה דוד ילין בלשון נסתר אל דמויות כמשה מונטיפיורי, אפרים כהן מחברת העזרה, ארתור רופין — מנהל המשרד הארץ-ישראלי ורונלד סטורס — מושל ירושלים מטעם ממשלת המנדט, בעוד במכתביו אל דמויות כאחד העם, הד"ר אוגמנטבוכן מחברת העזרה, מנחם אוסישקין והרב רט סמואל — הנציב העליון בממשלת המנדט — הוא נוקט לשון נוכח.¹² בדומה לכך ש"י עגנון פונה בלשון נסתר אל מרטין בובר (ירון, וייזר, לאור ומירקין תשנ"ד), אך בלשון נוכח אל חנוך ילון (פישלר

9 אני מודה לפרופ' משה בר-אשר ולד"ר יוחנן ברויאר, שהביאו לידיעתי את קיומה של התופעה בלשון החרדים.

10 ביחס למקרא ראו ברין תשנ"ד: 87, 89, 93 ועוד.

11 קיים פער של שנים רבות בין ראשוני דור התחייה לבין ילידי מפנה המאות, שסיגלו לעצמם את העברית במהלך העשורים הראשונים של המאה העשרים. עם זאת, הרקע הלשוני המשותף למרביתם מאפשר לראותם כמשתייכים לדור אחד לעומת בני הדור שאחריהם, שבו הפכה העברית ללשון ילידית.

בני הדור שסיגל לעצמו את העברית מתייחדים בכך שהיכרותם הראשונית עם השפה הייתה מבוססת על חינוך יהודי מסורתי ועל היכרות עם הספרות העברית החדשה החל מימי ההשכלה ואילך. על יסוד היכרותם עם רבדים אלו של הלשון יכלו לסגל לעצמם את העברית כלשון עיקרית בתקופה שבה עדיין היה הדיבור העברי בחיוליו. בעבור בני הדור שאחריהם, ילידי המאה ה-20 שגדלו וחינוכו בארץ-ישראל מגיל צעיר, כבר הייתה העברית המדוברת צורת הלשון הראשונית, והיכרותם עם העברית הכתובה לרבדיה השונים הייתה משנית, ובמקרים רבים גם מצומצמת יותר.

12 ראו קלוזנר תשל"ו, כרך ד: 30 (מכתב אל מ' מונטיפיורי, תרמ"ב); 104–105 (מכתב אל אחד העם, תרנ"ז); 196–197 (מכתב אל א' כהן, תרס"א); 205–206 (מכתב אל הד"ר אוגמנטבוכן, תרס"א); 365–366 (מכתב אל א' רופין, תרע"ב); כרך ה: 47–48 (מכתב אל מ' אוסישקין, תרע"ד); 198 (מכתב אל ר' סטורס, 1924); 220–221 (מכתב אל ה' סמואל, תרפ"ה).

”בתשובה למכתבו מיום...”

תש”ס) וברוך קורצווייל (דכי-גורי תשמ”ז). אל ש”ז שוקן החל עגנון לפנות בכתב בצורת הנוכח רק בשנת 1938, אך גם לאחר מכן שבה ומופיעה לעתים בהתכתבותיו עמו צורת הנסתר. התרוצצות בין שתי הצורות מאפיינת גם את מכתביהם של כותבים אחרים. כך למשל במכתב משנת 1897 המופנה אל אחד העם נוקט ח”ג ביאליק בתחילה לשון נוכח: ”עם כל חפצי לשלח אליך את שירי ‘המתמיד’ [...]”, אך בהמשך הוא עובר ללשון נסתר: ”והיה אם ימצא אדני בשירי הנוכחי [...] איזה חדוש מצד התוכן או מצד התמונה [...] יאספהו ל’השלח’” (לחובר תרצ”ח: ק-קב). מקרה זה אינו מבודד באיגרות ביאליק, וחילופים דומים בין שתי דרכי הפנייה מופיעות גם אצל כותבים אחרים בני דורו.¹⁴

משתנה נוסף העשוי להשפיע על הבחירה בין צורת הנסתר לצורת הנוכח במכתביהם של בני דור התחייה הוא מטרת הפנייה. כך למשל מכתב המלצה שהפנה זאב ז’בוטינסקי אל יוסף קלוזנר מנוסח בלשון נסתר (קארפי תשנ”ב: 129), בעוד במכתביו האחרים אל קלוזנר משמשת את ז’בוטינסקי צורת הנוכח. הכרעותיו של כל כותב ואישיותו השפיעו אף הן על היקף מימוש צורת הכבוד במכתביו. יש המרכיבים לפנות באמצעות צורת הכבוד, כגון ילין, ביאליק או ז’בוטינסקי, ויש הממעטים בכך, כגון י”ח ברנר¹⁵ או ברל כצנלסון.¹⁶ בולט במיוחד העדרה של צורת הכבוד ממכתביו של דוד בן-גוריון, על אף אופיים המגוון של נמעניהם.¹⁷

13 בתחילה כתב שוקן אל עגנון בגרמנית, ועגנון כתב לו בעברית תוך כדי הקפדה על צורת הנסתר (עגנון-שוקן 1991). מכתבו העברי הראשון של שוקן אל עגנון הוא מיום 3.5.36 (שם: 299), והוא נוקט בו לשון נוכח, כמו בכל מכתביו העבריים מאז ואילך. עגנון פונה לראשונה אל שוקן בלשון נוכח במכתב מיום 20.1.38 (שם: 311).

14 וראו גם מכתבו של מאיר דיזנגוף אל ניסים בכר (דוגמה מס’ 30 להלן), שהוא דוגמה נוספת לתופעה.

15 אצל ברנר לא נרשמה צורת הכבוד בכל 100 העמודים הראשונים שבהם נאספו מכתביו אל נמענים שונים (ברנר תשכ”ז).

16 אצל כצנלסון הופעתה של צורת הכבוד נדירה. כך למשל בכרך שבו נאספו מכתביו מן השנים תרע”ה-תרע”ח מוגבלת הופעתה של צורת הכבוד לפינותיו אל המושל הצבאי טטורס (שרת תשל”ד: 414, 426) ואל מנהל מחלקת החינוך ביהודה, ה”דר ג’ טרוב (שם: 430), בעוד בשאר מכתביו משמשת צורת הנוכח (הבדיקה נערכה בכרך השני של מכתביו ברל כצנלסון, משום שבכרך הראשון – המתעד את המכתבים מן השנים תר”ס-תרע”ד – נכללו גם מכתבים שלא נכתבו במקורם בעברית, אלא תורגמו מן היידיש).

17 בכל שלושת הכרכים של מכתביו בן-גוריון (ארז תשל”ב; תשל”ג; תשל”ה) נרשם רק מכתב אחד המנוסח בלשון נסתר. המדובר במכתב ששלח בן-גוריון בשנת 1922 אל מר משה לואידור מלודז’ בעקבות מות בנו הסופר יוסף לואידור (ארז תשל”ב: 96). אל הנציב

מרכזיותם של גורמים שמקורם חוץ-לשוני בקביעת תפוצתה של צורת הכבוד משתקפת בחוסר אחידות בהיקף מימושה במרבית הלשונות שבהן מתקיימת התופעה. הופעתן של צורות מתחרות בהקשרים מסוימים אינה תופעה ייחודית לעברית, אלא מוכרת גם בלשונות אחרות (Romaine, 1994: 149–158, מתייחסת להיבטים סינכרוניים ודיאכרוניים של הסוגיה). עם זאת, על רקע חוסר האחידות שהיה נהוג בדרכי הפנייה בקרב כותבי העברית בתקופת ההסתגלות אליה כאל לשון עיקרית, ראוי לציון מימושה הכולל והקבוע של צורת הכבוד בתכתובת המשרדית של עיריית תל-אביב בשנים הראשונות לקיומה. לעומת התמונה המגוונת העולה מן המכתבים הפרטיים מן התקופה, בתכתובת המשרדית הרשמית של העירייה מתממשת בתקופה זו צורת הכבוד בסדירות. יש בכך עדות לתופעה לשונית שהתקיימה בעברית החדשה בשלב מוקדם בתולדותיה, והיקפה לא הוכר עד כה.¹⁸

צורת הפנייה אל יחיד בתכתובת המשרדית של עיריית תל-אביב

בשנים הראשונות לקיומה משמשת בתכתובת של עיריית תל-אביב בסדירות צורת הנסתר לצורך פנייה אל נמען בודד. צורה זו שולטת הן בהתכתבות עם גורמים מחוץ לעירייה והן בתכתובת הפנימית בין אנשי העירייה לבין עצמם. דוגמאות מן התכתובת החיצונית:¹⁹

(1) בזה הננו מחזירים לו את מכתבו מיום 8.4.26. היות וידוע לכבודו כי שפת העירייה היא עברית, נשמח אפוא, אם יואיל לפנות אלינו בשפה זו ולא נאחר לעין במכתבו (מכתב אל תושב העיר מאת מזכיר העיר, 16.4.26²⁰, אהת"א 1ב-3).

(2) בתשובה למכתבו אלינו [...] בדבר השוק, הננו מתכבדים להודיע לכבי כי אנו מטפלים בשאלה זו ברצינות וחושבים שהיא תפתר בקרוב. — (מכתב אל הרופא הממשלתי מאת מזכיר העיר, 23.8.14, אהת"א 2-63).

העליון פונה בן-גוריון בכינוי הוד מעלתו, אך פרט לכך הוא מתייחס אליו באמצעות צורות הנוכח (ארז תשל"ה: 88, 92).

18 קופר 1985: 70 מזכיר את השימוש בצורת הנסתר כצורת הכבוד כתופעה שולית, הנמצאת בתהליך היעלמות מן הלשון.

19 בדוגמאות המצוטטות נשמרו הכתיב והפיסוק המקוריים. השמטות צוינו באמצעות [...], וביאורים מופיעים אף הם בסוגריים מרובעים.

20 בתפקיד מזכיר העיר שימשו בתקופה הנחקרת שני אנשים שונים: עד חודש אפריל 1924 מילא את התפקיד הד"ר אברהם מבשן, ולאחר מכן שימש בתפקיד יהודה נדיבי. דוגמאות ממכתבים בחתימת מזכיר העיר מייצגות, לפיכך, שני כותבים שונים.

"בתשובה למכתבו מיום..."

- (3) בתשובה למכתבו מיום 14/10 בדבר הנ"ל הננו מתכבדים להודיעו, שנתנה פקודה נמרצה לחברת החשמל לשים את הפנסים הדרושים בהקדם האפשרי (מכתב תשובה לתושב העיר מאת ראש המחלקה לעבודות ציבוריות, 21.10.25, אהת"א 39-א3).
- (4) בהתאם למכתבו מס' _____ מיום ____ הננו מתכבדים להפנות את תשומת לב כ' לזה שעוד טרם נענינו על הנ"ל (מתוך טופס קבוע שנשלח ביד העירייה כתזכורת על מכתבים שלא נענו, תיקים שונים).
- צורת הכבוד היא דרך הפנייה המקובלת גם במכתבים הנכנסים, שנשלחו מאת גורמים מחוץ לעירייה אל עובדים ספציפיים במנגנון העירייה. במכתבים שאינם מופנים אל אדם ספציפי אלא נמענם הוא עיריית תל-אביב משמשות דרכי פנייה אחרות (ראו להלן).
- דוגמאות מן התכתובת הפנימית:
- (5) לדעתנו צריך כב' בתור ראש הוועדה למאור ג"כ להשתתף. נא להודיענו את דעתו בחוזר (תזכיר פנימי מאת מזכיר העיר, 16.3.25, אהת"א 39-א3).
- (6) בתשובה על מכתבו מיום 10 לח' בדבר המצב הסניטרי במחנה שמאחורי בית הלנה, הננו מתכבדים להעיר לו שזהו אחד מתפקידיו (כנ"ל, 26.10.22, אהת"א 63-2).
- (7) בהתאם לתזכירו מס. 3165 מיום 18 לח' [...] נתנה פקודה לסניטר חרמוני (תזכיר פנימי מאת הוועדה הסניטרית, 19.1.26, אהת"א 56-3).
- (8) נא לתת לנו את הבאורים הדרושים ואת חות דעתו בנוגע לאמצעים הדרושים לתקון המצב (הערה בכתב-יד על גבי טופס טיפול שוטף בתכתובת, 29.7.24, אהת"א 56-3).
- הרוב המכריע של היקריות צורת הכבוד בתכתובת העירייה הוא בצורת הזכר, משום שמרבית הנמענים הם גברים. עם זאת, בתכתובת החיצונית הופיעו גם דוגמאות לצורת הכבוד לנקבה, כגון:
- (9) הנני להזכירה בזה כי בהתאם להסכמתה בישיבת ועדת התרבות מאמש, עליה לבקר את הספריות וחדרי הקריאה של ועדת התרבות [...]. נא לרשם זאת לפניה (מכתב מאת מזכיר העיר, 4.3.26, אהת"א 73-3).
- (10) אנו מקוים כי כב' תכבדנו בנוכחותה (כנ"ל, 20.11.25, אהת"א 2ב-3).
- (11) הננו מבקשים איפוא מכב' לענות לנו בכתב ע"י המוכיז, את הסכמתה לכך (מכתב מאת מ"מ ראש העירייה, 6.1.26, אהת"א 2ב-3).
- (12) קראנו בשים לב את מכתבה הנ"ל ומצטערים אנו מאד שצריכים אנו לבקשה למצא את הדרך, כדי שספר האורחים אשר בבית המלון שלה יכתב

בעברית]. לבטח תמצא הגברת מי שהוא מהנמצאים אצלה שיעזרו לה בנדון זה (כנ"ל, 1.12.25, אהת"א 1ב-3).

בשל דרכי הניסוח הכוללות האופייניות לסגנון התכתובת המשרדית מתממשת הבעתה של צורת הכבוד בעיקר באמצעות הכינויים החכורים לשם ולפועל ונטיית מילות היחס. ייצוגה של התופעה בקטגוריות אחרות, כמו צורות הפועל, קטן הרבה יותר. נדירה במיוחד הופעתו של כינוי הגוף הפרוד הוא כמימוש של צורת הכבוד. דרך הפנייה המקובלת במכתבי העירייה אינה באמצעות כינוי הגוף, אלא באמצעות הצורה כבודו. היקריות תכופות של הצורה אינן מהוות קושי סגנוני, והכותבים אינם מנסים להימנע מהן, כפי שעולה מדוגמאות כגון:

(13) הנני רואה לחובה להעיר את תשומת לב כב' לעובדא המעציבה שבכ' מוצא לנחורץ לפנות לעיריתנו בכל המו"מ שלו בכתב בשפה לוועזית (מכתב מאת מזכיר העיר, 7.12.25, אהת"א 1ב-3, ובדומה לכך גם דוגמאות 16 ו-29 להלן).
לעתים נדירות מופיעה הצורה אדוני תמורת כבודו, כגון:

(14) הנני מצטער מאד לפנות שוב לאדוני בבקשתי זו [...] הנני מבקש שוב את סליחת אדוני על הטריחו שוב. כ' בטח יבין אותי (מכתב מאת מפקד המשטרה אל ראש העירייה מאיר דיזנגוף, 1922, אהת"א 262ב-2).
הופעתו של כינוי הגוף הפרוד הוא כמימוש צורת הכבוד נדיר ביותר, ובמאות המכתבים שנבדקו נרשמו לו שלוש היקריות בלבד בתפקיד זה, כולן לצד הצורה השכיחה כבודו:

(15) מוכרחים אנו להעיר לכ' כי הוא עובר על החוזה שבינינו ובינו ביחס לסוסים ששוכרת העירייה (מכתב מאת ראש העירייה, 6.2.23, אהת"א 63-3).

(16) הננו מחזירים לב' את מכתבו [...]. כפי שכבר הערנו לכב' אין אנו יכלים לנהל מו"מ בכתב בינינו שלא בעברית והננו עומדים על זה שזאת היא זכותנו וגם חובתו בתקף חוקת הממשלה שהוא הנהו אחד מבאי-כחה (מכתב מאת מ"מ ראש העירייה, 1.9.24, אהת"א 1ב-3).

(17) הוא קבל בטח מכתב מהממשלה מה P.M.O. ביחס לחצרי הנמצא בנוה צדק [...]. ולכן הנני בא לבקש מכבודו שתקבעו לי את היום המיועד אשר אוכל לבא ולְהַמְצֵא שם יחד עם המהנדס שלכם (מכתב אל ראש העירייה מאיר דיזנגוף מאת בעליו של אחד הבתים בתל-אביב, י"ז כסלו תרפ"ג, אהת"א 63-2).

בפנייה אל נקבה ואל רבים מופיעים על פי רוב הקיצורים כ' או כב', כגון:
(18) בתשובה למכתבכם [...] הננו מתכבדים להודיע לכב' כי בחירת הקנדידטים נעשתה ע"י הועדה הסנטרית [כך] (מכתב הממוען אל ההסתדרות

”בתשובה למכתבו מיום...”

הכללית של העובדים העברים בא”י, 28.6.23, אהת”א 3-63, וראו גם דוגמאות 10 ר-11 לעיל).

הצורה המלאה לרבים הופיעה פעם אחת בלבד בכלל הטקסטים שנבדקו, במכתב שנשלח אל ועד תל-אביב מאת אחד מתושבי העיר:

(19) ועד נכבד! הנני מתכבד להציע לכבודכם שמוכן אני לקבל על עצמי את נקיון העירה [כך] והרכצת מים ברחובותיה (מכתב מאת יצחק לוי, ו’ אלול תרפ”א, אהת”א 3-63).

צורת הנקבה המלאה לא נקרתה בקורפוס המחקר, אך לצד כב’ נקרתה בו גם הצורה הגברת בפנייה אל נקבה (דוגמה 12 לעיל).

צורת הפנייה אל רבים

לצורך פנייה אל קבוצת נמענים, כגון חברות ממשלתיות או מסחריות, גופים ציבוריים או קבוצות תושבים משמשת על פי רוב צורת הנוכחים, כגון:

(20) עפ”י בקשתכם החלטנו להלוות לכם סך אלף (1000) לירה מצרית (מכתב אל הנהלת הגימנסיה הרצליה, 11.8.25, אהת”א 3-73).

(21) בתשובה למכתבכם הנ”ל הננו מתכבדים להודיעכם [...] (מכתב אל תושבי רח’ בצלאל, 14.5.26, אהת”א 3-39).

(22) הננו מתכבדים להודיעכם שמצדנו אין עכוב להעברת הצנור דרך רחוב שכס בתנאי שעבודת פתיחת וסגירת הכביש תעשה על חשבונכם תחת השגחתנו בלילה אחד (מכתב אל חברת החשמל, 14.2.26, אהת”א 3-41).

(23) הועד הפועל [...] דן בבקשתכם והחליט להשתתף במפעלכם לגלוי החומה השלישית בסך 25 (עשרים וחמש) ל”מ [=לירות מצריות] (מכתב אל החברה העברית לחקירת א”י, 19.7.25, אהת”א 3-73).

דרך פנייה זו נקרתה גם כאשר נמען המכתב הוא אדם בודד המייצג קבוצה, כגון עובד ציבור המייצג את מוסדו, נציג של חברה מסחרית, אדם שפנה אל העירייה בשם קבוצת תושבים וכדומה. בנסיבה זו מופיעות בטקסטים הן צורת הנסתר, הן צורת הנוכחים. זוהי דרך הפנייה העיקרית במכתבים הנכנסים המופנים אל העירייה, אך לעתים מופיע בהם מימוש מטונימי, המציב את העירייה כנמען הפנייה. במקרים מעין אלו מנוסחים המכתבים בצורת הנסתר, כגון:

(24) מן הראוי שהעיריה תדביק שלטים עם שמות הרחובות בראש כל הרחובות (מכתב מאת ועד המרכז המסחרי, 16.1.25, אהת”א 3-56).

(25) על יסוד כל הטעמים האלה אנו דורשים מהעיריה לבל תתן שום רשיון

לבנין רפתות ואָרוות בשטח תל נורדוי (מכתב מאת תושבי תל-נורדוי, ינואר 1924, אהת"א 63-2).

צורת הכבוד מופיעה בתכתובת הנכנסת רק באותם המכתבים המופנים אל אדם ספציפי במנגנון העירייה, אך אלו שכיחים פחות מאשר מכתבים הממוענים אל העירייה בכללה.

תופעה נדירה מאוד היא הופעתה של צורת גוף שלישי רבים בתפקיד צורת הכבוד, כבבואה לדרכה של הגרמנית. במאות המכתבים שנבדקו הופיעו שתי דוגמאות בלבד לשימוש זה:

(26) בהודמנות זו עלינו להזכירם, שלמרות הבטחתם לסדר את הפנסים שבקשנו, טרם סודר אף פנס אחד (מכתב אל חברת החשמל מאת המחלקה לעבודות ציבוריות, 19.6.25, אהת"א 41-3).

(27) הנני מקוה שכ' יתחשבו עם המכתב הזה ויענו לבקשתי זו (מכתב מאת תושב העיר אליהו ברנט אל מחלקת המאור, 14.9.24, אהת"א 39-א3).

דוגמה 27 מקורה במכתב שהוא הראשון בסדרת מכתבים שבהם ביקש תושב זה מן העירייה להציב תאורה על יד ביתו. היקרותה של צורת הנסתרים במכתב זה חד-פעמית, ואין היא חוזרת במכתביו האחרים. במכתבו השני, הממוען אל מחלקת המאור, מופיעה צורת הנוכחים:

(28) לפני שבוע ימים כתבתי לכם מכתב. [...] הנני מחכה לתשובתכם החיובית (הנ"ל, 23.9.24, אהת"א 39-א3).

מכתבו השלישי, המופנה ישירות אל ראש העירייה, מנוסח בצורת הכבוד: (29) הנני מתכבד להודיע לכ' שפקודתו נמלאה בזה שתלו פנס אחד, בזמן שכ' הבטיח לתלות פנסים אחדים. [...] אקוה כי כ' יתחשב עם המכתב האחרון הזה ובקשתי תמלא במלואה (הנ"ל, 22.10.24, אהת"א 39-א3).

חריגות מהופעתה של צורת הכבוד

תכתובת העירייה מנוסחת בקביעות בצורת הנסתר או בצורת הנוכחים, על פי אופיו של הנמען. צורת הנוכחים מופיעה במכתבים המופנים אל קבוצת נמענים, ואילו במכתבים המופנים אל נמען בודד משמשת צורת הכבוד. בחירה בין שתי האפשרויות מתאפשרת רק במקרים שבהם מופנה המכתב אל אדם המייצג קבוצה. דרכי הפנייה הללו מחייבות בכלל תכתובת העירייה, הן במכתבים שנשלחו לגורמי חוץ והן בתכתובת הפנימית, כולל זו שהתנהלה בין עובדים שעמדו ביחסי עבודה קרובים ויומיומיים זה עם זה.

”בתשובה למכתבו מיום...”

היקרותה של צורת הנוכח צפויה רק במכתבים אישיים של בכירי העירייה שנשתמרו בתיקיהם. במכתבים הללו אין אחידות בדרכי הפנייה, וחילופים בין צורת הנוכח לצורת הנסתר עשויים להופיע גם בתוך אותו מכתב עצמו. כדוגמה לכך יובא נוסח מכתב מיום 26.4.23 מאת ראש העיר מאיר דיזנגוף אל נסים בכר (אהת”א 1א-7(6):

(30) ידידי היקר,

שמחתי מאד להזדמנות, שניתנה לי ע”י מכתבך מיום 26 לדצמבר 1922, לזכור את ידידי מאז ואת הימים הטובים של חלומות הנער שלנו.

מאד מאד הייתי חפץ לדעת מה שלומו, מה מעשהו ומה מלאכתו ומה שלום בתו. [...]

הייתי חפץ להציע לך שתבוא לראות את ארצנו ואת ירושלים אשר כל כך זמן הקדשת ובהצלחה לתקונה. ברגשי ידידות וכבוד,

מאיר דיזנגוף

חילופי צורות מעין אלו הם, כאמור, תופעה שכיחה במכתביהם של בני דורם של דיזנגוף ובכר. במקרה שלפנינו הם משקפים בבירור את ההתנגשות בין הרצון להביע קרבה וידידות לבין הצורך בהבעת כבוד.

לעומת זאת, בתכתובת הרשמית של העירייה מופיעה בקביעות צורת הכבוד, ונדירה מאוד היקרותה של צורת הנוכח תמורתה. בכלל המכתבים מראשית שנות העשרים שנבדקו לצורך המחקר נרשמו שלוש היקרויות בלבד של צורת הנוכח, כולן בתכתובת הפנימית. האחת היא במכתב מודפס מאת ראש העירייה מאיר דיזנגוף אל ישראל רוקח, מבכירי מנגנון העירייה (ולימים העומד בראשה):

(31) הנני בא להעיר את תשומת לבך לדברים האלה (2.1.25, אהת”א

3א-39).

היקרות נוספת הופיעה בתזכיר פנימי בכתב-ידו של מזכיר העיר יהודה נדיבי: (32) דברתי טלפונית עם הא’ זיידמן והוא אומר שהוא אינו מתנגד שתורג’מן יופיע ויתן באורים בתנאי שיכנס רק אחרי שישמעו חברי הועדה מפיו את הבאורים הדרושים (14.5.25, אהת”א 2א-3).

בהקשר זה מנועה הופעתו של כינוי הגוף לנסתר בשל דר-המשמעות שהייתה מתלווה לכך. הניסוח הצפוי כאן הוא מפי כבודו, כמקובל במכתבים אחרים. לתשומת לב מיוחדת ראוי נוסח מכתב שנשלח אל מאיר דיזנגוף ב-29.12.25

מאת ממלא מקומו דוד בלוך בעקבות התפטרותו של דיזנגוף מראשות העירייה
(אהת"א כב-3):

(33) אדון דיזנגוף נכבד!
הועד הפועל של מועצת עיריית תל-אביב דן בישיבתו מיום ה-28 לח"ז בדבר הודעתך על התפטרותך ממשרת יו"ר עיריית תל-אביב. הועד הפועל אחרי שקרא את מכתבך מיום 25 לח"ז לועד הפועל ולמועצה, החליט לא לקבל את התפטרותך ומבקש אותך לשוב לעבודתך בתור ראש העירייה. הועד הפועל מקוה לראותך יו"ר בישיבת המועצה הבאה שנקבעה למחר בערב, יום ד' 30 לח"ז. בכבוד רב,

מ"מ ראש העירייה

ניסוח המכתב כולו בגוף שני יחיד חורג מן המקובל בתכתובת העירייה בתקופה זו. בחירתו של בלוך בצורת הנוכח משקפת את טיב היחסים האישיים בינו לבין דיזנגוף, ואת הנסיבות המיוחדות שבהן נשלח המכתב. נסיבות אלו היו חריגות דיין כדי להצדיק את החריגה מדרך הפנייה המקובלת בכתב בין עובדי העירייה בשנים הראשונות לקיומה.

ההקשר הסוציולינגוויסטי

מעמדה המבוסס של צורת הכבוד בלשון התכתובת המשרדית של עיריית תל-אביב בשנותיה הראשונות אינו צפוי לנוכח כיוון התפתחותה של העברית החדשה מן הבחינה הסוציולינגוויסטית. מחקרים בין-תרבותיים בני זמננו העלו כי העברית מתאפיינת במידה רבה של ישירות יחסית לשפות אחרות. ישירות זו מתגלה בחלקה בתכונות חיצוניות של השיח, כמו העדר צורת הכבוד, שימוש מצומצם בתוארי כבוד, העדפת השם הפרטי על פני שם המשפחה בנוסחאות פנייה וכדומה (Cooper, 1985: 69-70). בחלקה האחר מתבטאת הישירות היחסית של העברית בדרכים סמויות יותר, הנוגעות להיבטים מגוונים של דרכי הביטוי הכוללות המועדפות בשפה (ראו Blum-Kulka, Danet and Gherson, 1985; Katriel, 1986). דפוסים לשוניים אלו מיוחסים להשפעתה של האידיאלוגיה השוויונית שעמדה בתשתית התגבשותה של החברה דוברת העברית בארץ-ישראל כראשית המאה העשרים (Blum-Kulka, Danet and

”כתשובה למכתבו מיום...”

Gherson, 1985 : 133). אתוס זה של ”יצירת חברה שוויונית, המבוססת על אמון הדדי ועל ביטול הייררכיות חברתיות וגינוני הסגנון המתלווים אליהן” (כתריאל תשנ”ט: 209), התחזק והתבסס עם צמיחתה של שכבה חברתית של דוברי עברית ילידיים בעשורים הראשונים של המאה העשרים (שם).

עצם קיומה של צורת הכבוד ברובד המוקדם של העברית החדשה מתבהר לנוכח השפעת לשונות הסובסטרט האירופיות של דור הדוברים שסיגל לעצמו את העברית, ולנוכח העובדה כי האפשרות להבעת צורת הכבוד קיימת במורשת הלשונית של תקופות הלשון הקודמות. עם זאת, מעמדה המושרש של התופעה בהרגלי הלשון היומיומיים של אנשי תל-אביב — לפחות ברובד הלשון הכתובה — ראוי לתשומת לב לנוכח האווירה האידיאולוגית שעמדה ברקע יצירתה של הקהילה הלשונית דוברת העברית. תל-אביב הייתה אחד מן המוקדים המרכזיים שבהם התגבשו דפוסי היסוד של החברה העברית והתרבות העברית בארץ-ישראל, אך במוסד הציבורי המרכזי שלה התקבלה תופעה לשונית השאובה מהקשר סוציולינגוויסטי זר והמייצגת מגמות הפוכות לאלו שאותן עודדה האידיאולוגיה השלטת.

תל-אביב נתפסה מראשיתה כמרכיב מרכזי במפעל בניין הארץ של התנועה הציונית, והיא הוקמה והתפתחה בהשראת האידיאולוגיה ההגמונית ששלטה ביישוב החדש בארץ-ישראל. אך אף כי הרטוריקה הציונית בכללותה הדגישה את ערכי הקולקטיב והשוויון, ערכים אלו לא התממשו במידה שווה בכל פלגי האוכלוסייה. בתל-אביב, מעצם היותה יישוב עירוני, הייתה נוכחות חזקה של תופעות המבטאות ערכים בורגניים, שאינם תואמים בהכרח אידיאולוגיה זו, אך לעתים קרובות היו תופעות אלו מוגבלות למישורים סמויים, לא מודעים יחסית, בעוד גילוייהם החיצוניים והמודעים יותר של דפוסים חברתיים ותרבותיים נטו במידה רבה להתאים עצמם לדרישות הרטוריקה הציונית המקובלת (הלמן תש”ס: 139–140, 156, 346–351 ועוד). הדפוס הלשוני המתגלה בתכתובת העירייה משתלב בדגם זה. אימרוץ העברית כלשון המסגרת של החיים הציבוריים בתל-אביב מראשיתם היה אחד מן הגילויים הבולטים למימוש הערכים המשותפים לכלל תומכי מפעל ההתיישבות בארץ-ישראל בידי מייסדי העיר. במסגרת כוללת זו מגלות בחירותיהם הלשוניות הספציפיות את השפעתן של מערכות ערכים מתחרות. מימושה הסדיר של צורת הכבוד בתכתובת הרשמית שניהלו הוא דוגמה להגשמה עקרונית של ערכי היסוד של האידיאולוגיה השלטת ביישוב, בד בבד עם מתן ביטוי לדפוסי התנהגות שרווחו בנסיבות מקבילות בתרבויות המוצא שלהם.

בדיקת תכתובת העירייה בתקופות מאוחרות יותר העלתה כי הסימנים הראשונים להיחלשות מעמדה המחייב של צורת הכבוד מתחילים להתגלות במהלך שנות השלושים באופן ניסוחן של הערות והוראות שנרשמו בכתב-יד בשולי מכתבים. אלו מנוסחות לא רק בצורת הנסתר, כמקובל עד אז, אלא לעתים גם בצורת הנוכח. בתקופה זו עדיין נדידה מאוד צורת הנוכח במכתבים עצמאיים הנשלחים בתוך תחומי העירייה²¹ או במכתבים הנכנסים.²² בשנות הארבעים עולה שכיחותה של צורת הנוכח, אך צורת הכבוד עדיין שולטת בכל סוגי התכתובת. עדות מעניינת לתחרות בין שתי מערכות הצורות מספקים בתקופה זו תיקוני נוסח. כך, למשל, במסמך מיום 15.11.42, שבו מברך ראש העירייה ישראל רוקח את אחד מבכירי משטרת תל-אביב לרגל קבלת תפקיד חדש ועלייתו בדרגה, הנוסח המודפס בטייטה הוא בלשון נוכח: "ברצון הייתי משתף עצמי עם קהל המברכים אותך לעלידתך זו". נוסח זה תוקן בכתב יד לנוסח חדש: "המברכים אותו לעלידתו זו". המכתב הודפס מחדש, ונשלח אל הנמען כשהוא מנוסח בצורת הנסתר (אהת"א 4-ג312). רק במהלך שנות החמישים מתחילה להסתמן בתכתובת העירייה עדיפות מספרית של צורת הנוכח. צורת הכבוד עדיין מקובלת גם היא בתקופה זו הן בתכתובת הפנימית והן בתכתובת החיצונית, אך תפוצתה נמצאת בבירור במגמת ירידה.

בניגוד לשנות העשרים והשלושים, שבהן שולטת בתכתובת העירייה צורת הכבוד, בשנות הארבעים והחמישים צורת הנוכח מתחרה בה.²³ תפוצתן של שתי האפשרויות אינה צפויה, והחילופים ביניהן מאפיינים את מכתביהם של כלל עובדי מנגנון העירייה, הן עובדים חדשים והן עובדים ותיקים, שפעילותם מתועדת ברציפות מאז ראשית שנות העשרים של המאה. תפוצה זו של שתי מערכות הצורות מעידה כי השינוי ההדרגתי בדרכי הפנייה המקובלות אינו נובע

21 ראו למשל מכתבו של ראש העירייה מאיר דיזנגוף אל קצין המשטרה מר גופר ביום 21.2.34 (אהת"א 4-א140), או ההתכתבות בין הרופא הוטרנירי לסגן ראש העיר, דב הור, במהלך חודש אוקטובר 1937 (אהת"א 4-1410). הוא מנסח את מכתביו בלשון נוכח, ואילו מכתבי הרופא הוטרנירי מנוסחים בלשון נסתר.

22 ראו למשל מכתבו של פנחס רוטנברג מחברת החשמל אל ראש העירייה ישראל רוקח מיום 11.9.38 (אהת"א 4-1087) או מכתבה של הברית העברית העולמית אל מנהלת מחלקת החינוך והתרבות, ש' פרסיץ, כ"ג ניסן תרצ"ד (אהת"א 4-א140).

23 כמה דוגמאות לתחרות בין הצורות: מזכיר העיר י' נדיבי פונה אל עוזר מנהל המשטרה בלשון נוכח (מכתב מיום 28.4.41) ואילו ראש העירייה י' רוקח מנסח באותה תקופה את מכתביו אל אותו אדם בלשון נסתר (אהת"א 4-ג312). בדומה לכך, במכתבים מיום 24.8.48 פונה מפקח מחוז ת"א במשטרה אל ראש העירייה י' רוקח בלשון נוכח, ואילו סגנו פונה אל מזכיר העיר י' נדיבי בלשון נסתר (אהת"א 4-ג313).

”כתשוכה למכתבו מיום...”

מחילופים פרסונליים בין שני דורות של דוברים, אלא הוא משקף תהליכי שינוי שחלו במערכת הלשונית בכללותה במהלך העשורים הללו. תהליכי שינוי אלו היו חזקים דיים כדי להשפיע על התנהגותם הלשונית של אנשים ספציפיים ולגרום להם להמיר צורת פנייה אחת באחרת, ולו באופן חלקי.

היעלמותה ההדרגתית של צורת הכבוד מלשון התכתובת המשרדית של עיריית תל-אביב משתלבת היטב בתהליכי שינוי נרחבים יותר שחלו במערכת הלשונית בתקופה הנידונה. תהליך זה חופף את צמיחתו של סגנון ההתבטאות הישיר (המכונה סגנון ה”דוגריי”, Katriel, 1986), שהתפתח בחברה דוברת העברית עם התגבשות דור הצברים לכלל תופעה בעלת משקל תרבותי בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20 (אלמוג תשנ”ז). הסגנון החדש הקשור בשינוי דורי זה הפך ליסוד מאפיין וכולט של התרבות הישראלית השלטת החל בשנות החמישים (כתריאל תשנ”ט: 207). היעלמות קידוד יחסי ההייררכיה החברתיים באמצעות צורת הכבוד עולה בקנה אחד עם המגמות הסוציולינגוויסטיות הכוללות שעיצבו את דמותה של העברית החדשה בהתאם לערכי החברה שבה נוצרה.²⁴

עדות הספרות היפה על מעמדה של צורת הכבוד בלשון הדיבור

תפוצתה של צורת הכבוד בלשון התכתובת המשרדית של עיריית תל-אביב בשנותיה הראשונות מעידה על מעמדה המושרש של התופעה באחד מן הגילויים המוקדמים לאחיותה של העברית בחיי היום-יום. קשה יותר לקבוע באיזו מידה התקיימה תופעה זו בתחומי לשון אחרים, ובראשם לשון הדיבור. לעומת התיעוד הנרחב של שימוש העברית בכתב לצורכי יום-יום, העברית המדוברת לא תועדה באופן מסודר במהלך העשורים הראשונים להתבססותה בקהילת הדוברים. קיימות לגביה רק עדויות מקוטעות, הפזורות במיגוון מקורות כתובים מן התקופה. קווי לשון מסוימים שהתקיימו בה מתבהרים מתוך ניסיונותיהם של מתקני הלשון לשרשם (רבין תשנ”ט: 110; רשף תשנ”ט: 54–59). מקור נוסף העשוי לספק עדויות על מאפייניה הוא ייצוגה בכתב בתוך תחומי הלשון הכתובה, בפרט במסגרת הדיאלוג הספרותי.

הדיאלוג הספרותי אינו משקף במדויק את לשון הדיבור. מעצם טבעו הוא מייצג אותה בתיווכן של מוסכמות שהתמסדו בתרבות נתונה לעיצובם בכתב

²⁴ ניתוח זה מסביר גם מדוע יכלה צורת הכבוד להשתמר בקרב החרדים עד ימינו, לעומת היעלמותה מלשון של קבוצות אחרות בחברה הישראלית.

של מאפייניה (Lakoff, 1982). מוסכמות מעין אלו התפתחו בספרות העברית רק בהדרגה, וטרם גובשו עדיין בעשורים הראשונים להפיכתה של העברית ללשון מדוברת (שקד תשמ"ז). תקופת ההסתגלות של הספרות לקיומה של העברית המדוברת הייתה ממושכת, וחלפו כמה עשרות שנים בטרם פותחו בה האמצעים ליצירתו של דיאלוג ספרותי אמין (בן-שחר תשנ"ג). עם זאת, לעתים ניתן למצוא בלשון הספרות רמזים למצב הלשון הממשי שאותו ניסתה לייצג. בסוגיית צורת הכבוד מצביעה עדותה על נוכחות חלקית של התופעה בלשון המדוברת. תופעה זו מיוצגת בדיאלוג הספרותי כתופעה לשונית מסומנת, שמימושה חלקי ומוגבל למדי.

במרבית הדיאלוגים הספרותיים הנכתבים על רקע של עברית מדוברת פונות הדמויות זו לזו באמצעות צורת הנוכח. זוהי דרך הפנייה המוצגת בספרות כדפוס הלשון העיקרי, שהיה מקובל בקהילה הלשונית דוברת העברית מראשיתה בכל הנסיבות. ביצירות רבות אין צורת הכבוד מופיעה כלל, ובאותן יצירות שבהן יש לה נוכחות מסוימת, היא מתממשת בדרך כלל רק במיעוט המקרים שבהם קיים בין הדמויות מרחק חברתי שעשוי להצדיק את הופעתה. כאן יובאו רק כמה דוגמאות נבחרות לתופעה, המתבססת על בדיקת מיון יצירות שנכתבו במהלך המאה ה-20.

בקרב היצירות המוקדמות שנוצרו על רקע של דיבור עברי בולטים סיפוריו של י"ח ברנר, המתאפיינים ברגישות לשונית רבה (מירון 1972). בסיפורים אלו נקרת צורת הכבוד בקטעי הדיבור הישיר רק לעתים: "— אדוני... יחפש... — התחנן הנער" (פניית הנער אל הספן בסיפור 'צוואה', ברנר 1970: 457), "— במוצאי שבת אין אני נותן כסף! — ענה הנשאל קשות — האדון המורה יטריח את עצמו לשוב גם הוא אל המושבה..." (דברי האיכר בן-גרשון אל המשורר והמורה דוד יפה, 'בין מים למים', שם: 308), "מבלי נוע העמיקה היא לשאול: — למה יתכוון אדוני?" (פניית אהודה אל דוד יפה, שם: 303)²⁵ ועוד. דוגמאות מעין אלו הן היוצא מן הכלל, ובמרבית הדיאלוגים שולטת בסיפוריו של ברנר צורת הנוכח, לא רק בין דמויות שיש ביניהן יחסי קרבה, אלא גם בין אנשים זרים, שאינם מכירים היטב זה את זה ואינם משתייכים בהכרח לאותה סביבה חברתית. לתשומת לב מיוחדת ראויה עדותו בסוגיה של הרומן 'תמול שלשום' מאת ש"י עגנון. רומן זה עוסק בתקופת העלייה השנייה, ואף כי נוסחו הסופי גובש

25 בסיפור זה בולט במיוחד תפקידה של צורת הכבוד לאפיון מערכת היחסים בין הדמויות. כך למשל בפניותיה של אהודה אל דוד יפה נשמרת צורת הכבוד בסיפור כולו, בעוד בפניותיו שלו אליה מופיעה צורת הכבוד רק בתחילת הסיפור, ובהמשך הוא עובר לצורת הנוכחת.

“בתשובה למכתבו מיום...”

מאוחר יותר, מתגלה בו נאמנות לרוח התקופה (שקד תשמ"ג: 206). בעניין צורת הכבוד אומר בו עגנון לכאורה דברים מפורשים. אלו מושמים בפיה של סוניה צוירינג, אחת הדמויות המרכזיות בסיפור, המתארת את רשמיה בעקבות שהות בירושלים. סוניה מציינת תופעה זו כמבדילה את נוהגי הלשון של ירושלים מאלו של יפו: “כשאנשי ירושלים מדברים עמך אין קוראים לך בשמך ואין אומרים לך את, אלא אומרים היא, הגברת, מעלתה, כבודה. וכשאת מכנה אדם בשמו ואומרת לו אתה הריהו מוציא עיניו בבהלה כאילו עברת על מדת דרך ארץ” (עגנון תשנ"ד: 157). בדיקת תפוצתה הממשית של צורת הכבוד ברומן אינה תומכת בהבחנה המושמת בפיה של סוניה. צורת הנוכח היא השולטת ברומן הן בשיחות המתנהלות ביישוב הישן, הן באלו המתנהלות ביישוב החדש. היקריותה של צורת הכבוד נדירות למדי בשני ההקשרים, והן משמשות ברובן לאפיון דמויות או מצבים.

היקרותה הראשונה של צורת הכבוד בהקשר של דיבור עברי מופיעה כאשר יצחק קומר, גיבור הרומן, מנסה לברר עם הגעתו ליפו את הדרך אל המושבות. יצחק פונה אל בחור צעיר בשאלה: “בי אדוני, איה איפה אמצא כזה עגלה נוסעת למושבה אחת ממושבות ישראל? [...] שמא יודע אדוני איה איפוא אמצא עגלה” (עגנון תשנ"ד: 43).²⁶ תשובתו של הבחור מבהירה את חוסר הקבילות של דרך ההתבטאות של יצחק בהקשר הארץ-ישראלי. הלגלוג שבתשובה מופנה בראש ובראשונה כלפי הגייתו האשכנזית של יצחק, אך גם כלפי צורת הכבוד שבפיו: “השיבו הבחור ואמר לו, רואה אדוני שורה של אילנוס ירוקים. אם כיין יפנה נא אדוני כלפי אויסם האילנוס הירויקים, ושם ימצא אדוני עס העגלוס שאדוני מבקיש [...]” (שם).²⁷ כל שיחותיו של יצחק מכאן ואילך עם אנשי העלייה השנייה ביפו ובמושבות הן בלשון נוכח.

בשיחות המתנהלות ביפו מוגבלת הופעתה של צורת הכבוד להקשרים שבהם משתתפות בשיחה דמויות שאינן חלק מהקשר חברתי זה. דוגמאות לכך הן שיחתם של הצעירים עם ד"ר שימלמן (“אמר ירקוני רואה אני שהדוקטור שימלמן לא הכירני”, שם: 370),²⁸ פנייתו של בעל האכסניה אל הרכ זרח בבקשת תרומה (“הלך מלכוב אחריו ואמר לו, רב זרח ענין גדול יש לי אליו”, שם: 379)

26 יושם אל לב החילוף בין איפה בנוסח הראשון של השאלה לאיפוא בנוסחה השני.

27 דיון באפיונה זו כגילוי להשקפתו של עגנון בסוגיית הגייתה של העברית החדשה מופיע אצל בר-אדון תשל"ח: 71–72.

28 ראויים לציון החילופים המתקיימים באפיונה זו (עמ' 370–372) בין צורת הכבוד לצורת הנוכח במהלך השיחה בין חמדת לבין ד"ר שימלמן, חילופים הנראים מושפעים מתוכן השיחה.

או פגישתו של יצחק עם חברו לשעבר רבינוביץ', שחזר מחו"ל לאחר שהות ארוכה, ובה פונה אליו יצחק בצורת הכבוד, משום שאינו מזהה אותו בתחילה ("פגע בו אדון אחד [...] אמר יצחק, קולו אני מכיר, פניו איני מכיר. רבינוביץ'?", שם: 445). לציון מיוחד ראויות היקריות צורת הכבוד בשיחות שבהן משתתפת סוניה צוויירינג עצמה ביפו ("אמרה סוניה אדרכא, שמחה אני שבאה. אמרה מרת הופנשטיין עסוקה היא, גברת צוויירינג?", שם: 143; "ומה שלומה של מרת צוויירינג? שלום לה, יפה יפה", שם: 368). צורת הכבוד אינה מוגבלת, אם כן, לשיחות המתנהלות בירושלים, אלא היא עשויה להתממש גם ביפו בהתאם להשתייכותם החברתית של המשתתפים בשיחה.

תמונה דומה מתגלה גם בסצנות המתרחשות בירושלים. היקרותה של צורת הכבוד מוגבלת בהן למדי, ובמרבית השיחות שולטת צורת הנוכח, גם כאשר הדוברים אינם מכירים זה את זה ואינם שווי מעמד. כך, למשל, מתנהלת שיחה בין יצחק לבין בעל עגלה בלשון נוכח ("אמר לו בעל העגלה [...] לאיזה רבינוביץ' אתה מבקש? [...] אמר לו יצחק לאיזה אתה מייצעני לילך?" שם: 190), ובדומה לכך פונה אליו בעל האכסניה "פעמים בלשון של כבוד ופעמים בלשון של זלזול, כפי צורך לכו" (שם: 195). בחלק ממערכות היחסים מופיעה צורת הכבוד באופן חד-צדדי בפי אחת הדמויות בלבד. דוגמאות לכך הן פניותיו של המשרת מנוח-נוח אל מעבידו בעל האכסניה (כגון: "אומר לו נח לשואל הירשל, חוששני לו רב שואל הירשל, חוששני לו [...] משיב שואל הירש ואומר, לך לעבודתך ואל תהא שוטה", שם: 195), פניותיו של יצחק אל רבי אלטר (כגון: "גנח יצחק ואמר, רבי אלטר אינו מכירני? זקף ר' אלטר עיניו [...] ואמר, לא בנו של שמעון אתה?", שם: 345) או פניותו של יצחק אל השדכן ("שאל יצחק את הזקן, מה שלומו? אמר הזקן לי אתה שואל, לא טוב ידידי לא טוב", שם: 343). במקרים אחרים משמשת צורת הכבוד באופן הדדי, כגון בשיחתו של יצחק עם האבל באכסניה (שם: 498). בשיחותיו עם שפרה, אשתו לעתיד, עובר יצחק מלשון נסתר (כגון: "והיכן זקנתה?", שם: 294) ללשון נוכח (כגון: "הלואי שהייתי יכול לדבר עמך", שם: 337), ואילו שפרה מתמידה לפנות אליו בצורת הנסתר. למרות דבריו המפורשים של עגנון אין מימוש צורת הכבוד מבדיל בין יפו לירושלים, אלא תפוצתה בשתיהן תלויה בניסיונות.

צורת הכבוד מופיעה לעתים בספרות העברית גם ביצירות מאוחרות יותר, וגם בהן בולט מעמדה כתופעה לשונית מסומנת. הופעתה מאפיינת בדרך כלל דמויות חריגות בזרותן על רקע המרקם החברתי הסובב אותן. כך למשל בספרו של יהושע קנז 'האשה הגדולה מן החלומות' מוגבלת צורת הכבוד ליחסים

”כתשובה למכתבו מיום...”

בין בני-הזוג ש. להונגרי, כגון ”אולי יודע הוא את הסיבה: מדוע עשית זאת, אחרי שנים כה רבות? שאלה הגב’ ש. [...] ’אמין לי, פנתה שוב אל ההונגרי, ’שאלו גיליתי כי היא לוקחת ממני כסף, כלומר, גונבת, לא הייתי כועסת כל-כך” (קנו 1986: 30). הדמויות האחרות בסיפור פונות זו לזו באמצעות צורת הנוכח בלבד. בדומה לכך בספרו של אהרן אפלפלד ’עשן’ מופיעה צורת הכבוד רק בחלק מן הסיפורים, ואף זאת בפי אחדות מן הדמויות בלבד. כך למשל בסיפור ’לאט’ (אפלפלד 1969: 78–124) היא מאפיינת את שיחותיו של מר שארפשטיין עם דמויות שונות, כגון ”יפנה את הדרך” — אומר שארפשטיין. ’אבל אדוני’ — עולה קולו המתחנן של המתווך — ’הרי כל הזמן עקבתי אחר המתרחש, עקבתי בנאמנות ולא גרעתי עין מהבתים שלי” (שם: 82). בדומה לכך בסיפור אחר, ’ניסיון רציני’ (שם: 89–124), פונה נהג המונית צימר אל טרייבר, האחראי לו, באמצעות צורת הכבוד: ”אולי ינסה, מר טרייבר, הרי אפשר לנסות” (שם: 90), אך נענה בצורת הנוכח. צורת הנוכח היא המשמשת גם את הדמויות האחרות בסיפור, כולל בפנייתם אל מר טרייבר. נסיבה אחרת שבה נקריט לעתים צורת הכבוד בספרות היא כאשר הדיאלוג העברי מייצג דיאלוג שהתקיים במקורו בשפה זרה. כך למשל בספרו של דויד גרוסמן ’עייני ערך: אהבה’ מוגבלת הופעתה של צורת הכבוד לפנייתו של וסרמן אל הקצין הנאצי בשיחותיו עמו, שיחות שהתקיימו במקורן בגרמנית, כגון: ’ואם יואיל נא כבודו לראות לכך שאנוכי כבר אמות”, (גרוסמן 1986: 175).²⁹ יצוין כי דמותו של וסרמן מתאפיינת בשימושי לשון ארכאיים במיוחד, אך למרות זאת צורת הכבוד אינה מופיעה בסיפור זה בהקשר של דיבור עברי, אלא בהקשר של דר-שיח בשפה זרה בלבד. בספרות המתורגמת נפוצה צורת הכבוד יותר מאשר בספרות המקורית. הופעתה בטקסטים המתורגמים עשויה לשקף הבחנות הקיימות בטקסט המקור, אך לעתים ניתן למוצאה גם בטקסטים המתורגמים מלשונות שאין בהן הבחנה כזו, כתכונה עצמאית של הטקסט המתורגם (טורי תשל”ח: 196–201).

ייצוג צורת הכבוד בדיאלוגים הספרותיים הנכתבים על רקע של דיבור עברי מציג אותה כאופציה לשונית שמעמדה אינו מחייב, והיקף מימושה, לעומת צורת הנוכח, נקבע על-פי הנסיבות בהתאם למערכת היחסים בין הדמויות, לאופיין, לנושא השיחה ועוד. הדבר עולה בקנה אחד עם תפוצתה החלקית של התופעה בחילופי המכתבים בין בני התקופה. גם בהם מתממשת צורת הכבוד רק לעתים במערכות יחסים לא שוויוניות, כפי שהודגם לעיל.

29 ציון מפורש של המעבר לגוף שני יחיד מופיע בעמ’ 197.

בהקשר זה יצוין כי צורת הכבוד מופיעה גם כדיאלוגים הכלולים בערכה ללימוד עברית שיצאה לאור בגרמניה בשנת 1934. ערכה זו נועדה לסייע ליהודי גרמניה לרכוש את העברית המדוברת, כהכנה להתיישבותם בארץ-ישראל. לצורך מטרה מעשית זו כוללת הערכה — לצד הטקסטים הכתובים — גם שישה תקליטים ובהם הקלטה של הדיאלוגים העבריים.³⁰ כדיאלוגים אלו משמשת צורת הכבוד. כך, לדוגמה, מוצג בה דיאלוג זה: "א: המדבר אדוני עברית? ב: רק מעט, אדוני. א: ומעולם לא למד?" דוגמה אחרת היא קביעה המושמת בפי אחד התושבים בשיחה שנושאה הוא תל-אביב: "כן, יחד עם בני הארץ אנחנו בונים גם את שפתנו. פה ימצא אדוני את המרכז של התרבות העברית, בתי-ספר מכל המינים שהיו למופת". קשה לקבוע באיזו מידה משקפים הדיאלוגים בערכת הלימוד בצורה מהימנה את העברית המדוברת בת-הזמן. ככלל חומר דידיקטי, משתקפים בה בהכרח שיקולים נורמטיביים, ודרושה בדיקה מקיפה של החומר כדי להעריך את מעמדה כמקור אפשרי להיכרות עם תכונות של לשון הדיבור הממשית בארץ-ישראל של התקופה. מכל מקום, הצגת צורת הכבוד בערכת לימוד זו כתופעה לשונית שיש לה ייצוג בעברית המדוברת עשויה הייתה להשפיע על אופן דיבורם של הלומדים ממנה. הקניית צורת הכבוד בלבושה העברי לדוברים הרגילים במימוש סדיר של צורת הכבוד בלשונם הקודמת תואמת את הרגלי הלשון המוכרים להם, וגורם זה עשוי להשתלב בהסבר המקור לתפוצתה החלקית של צורת הכבוד ברובד המוקדם של העברית החדשה.³¹

עדויות נוספות ללשון הדיבור

עדויות עקיפות רבות-עניין על אופייה של העברית המדוברת בתקופה הרלוונטית נמצאו במהלך המחקר גם בחומר ארכיוני המתעד גילויים לא-

30 ערכה זו נקראת בשם "מכונת הדיבור בתור מורה שפות. ששה תקליטים פה מדברים עברית על-פי הספר 'עברית לעולם' מאת הרב ד"ר אמיל כהן (ברלין). מעבד ע"י אשר פלכנר (שטוטגרט)". תודתי לפרופ' שלמה זרעאל על שהביא לידיעתי את קיומה ואף מסר לי פרטים על תוכנה.

31 לפי עדותו של פרופ' משה בר-אשר, בודדים מיוצאי צרפת המוכרים לו מתרגמים את צורת הכבוד הצרפתית vous ללשון "אתם" בדיבורם העברי. יש סבירות להנחה שתופעה זו הייתה נפוצה יותר בתקופה הנידונה בעקבות האחוז הגבוה של בעלי סובסטרט אירופי בקרב האוכלוסייה דוברת העברית. כלילתה של צורת הכבוד בחומר ללימוד עברית, יש בה כדי לחזק נטייה זו הקיימת ממילא אצל דוברים הרגילים במימוש צורת הכבוד מלשונות המוצא שלהם.

”בתשובה למכתבו מיום...”

ספרותיים של הלשון הכתובה. ניסיונות לייצוג הלשון המדוברת בכתב מופיעים בחומר זה, בהיקף מסוים, בשני סוגי מסמכים: מכתבי תלונה של אזרחים ודיווחי שוטרים לממונים עליהם ביחס לאירועים חריגים שהתרחשו בעת מילוי תפקידם. מקצת האירועים שהיו עילת התלונה או הדיווח כללו עימות מילולי בין הצדדים, ועימותים אלו מתוארים לעתים באמצעות ציטוטים ישירים. חומר זה מועט בהיקפו, אך יש לו חשיבות רבה משום שהוא מספק עדות בלתי-אמצעית של דוברים מן השורה על אופי השפה המדוברת. לעומת עדותה של הלשון הספרותית, שמעצם טבעה מיוצגת בה לשון הדיבור — בתיווכן של נורמות ספרותיות, בדיווחיהם של התושבים והשוטרים — ייצוגה של לשון הדיבור טבעי למדי, ומתאפיין במיגוון תופעות המבדילות אותה מלשון הכתב. בסוגיית דרכי הפנייה מופיעה בציטוטים הללו בסדירות צורת הנוכח. כך, למשל, מדווחים שוטרים על תקריות שהיו בינם לבין עובדי העירייה בעת מילוי תפקידם:

(34) ענתי לו שאני מקבל פקודות רק מהמפקד שלי. הוא התחיל לצעוק, אני עובד בשביל העירייה ואתה אינך שומע בקולי (דו"ח מאת שוטר מס' 2, 24.4.22 אהת"א 62ב-2).

(35) ע"ז [על זה] ענני "אם דרוש לך, עשה לך עתקה" [כך]. [...] אני אמרתי לה: רפפורט "תחזיר לי את כל מה שלקחת ואם יש לך צורך בזה, עשה לך אתה עתקות, ולא אני". [...] ה' רפפורט קם מעל הכסא, בהושטו [כך] את ידו הימינית [כך] מול הדלת ופנה אלי בצעקה "עזוב את החדר", "תכף ומיד צא מפה. והוסיף אני לא אחזיר לך, תראה! [נשמר הפיסוק המקורי] (דו"ח מאת שוטר מס' 22, נובמבר 1925, אהת"א 170א-3).

ברומה לכך מספק אחד מתושבי העיר תיאור מפורט של ויכוח, שהיה לו עם בעלי הזיכיון להפעלת התחבורה הציבורית בעיר בראשית ימיה:

(36) אז נגש אלי אחד מפקידי הדיליזנס אפרים היילפרין ובסגנון גס וקול רם אמר לי: אין לך הצדקה לשבת בהדיליזנס, אחרי שישבת לנסוע בעגלה פרטית, רד מהדיליזנס, כי לא יתנו לך כרטיס והדיליזנס לא יסע, עד שתרד. ובפנותו אל העגלון אמר: לא תתן לו כרטיס (יולי 1913, אהת"א 181-1).

רבות מן העדויות המשוקעות במכתבי התלונה ובדיווחי השוטרים מתאפיינות בבירור של ממש בכל התחומים בין אופן ייצוגה של לשון הדיבור בידי הכותבים לבין דרכם במימוש הלשון הכתובה. בסוגיית דרכי הפנייה מתבטא הדבר במעבר מצורת הנוכח בקטעי הדיבור הישיר לצורת הכבוד בשאר חלקי הטקסט, כגון:

(37) השוטר קרסנר [...] מודיע שגזבר בית המשפט העירוני העליבו בשעת מלוי תפקידו באמרו "צא מן החדר". אסיר תודה אהיה לכב' אם יבאר למזכירו ה' רפורט שאם יש לו מה להתאונן כנגד מי שהוא מהשוטרים יש לפניו דרך חוקית (תזכיר פנימי מאת המפקח העירוני, 6.11.25, אהת"א 170 א-3).

נסיונות העימות, המאפיינות את חילופי הדברים המצוטטים בעדויות הללו, אינן יכולות להצדיק את אי-מימושה של צורת הכבוד. בשפות שבהן מקובלת הצורה, נקבעת תפוצתה על-פי אופי היחסים בין המשתתפים בדו-שיח ואינה מושפעת מתוכן שיחתם. חילופי דברים קשים אינם מונעים את הופעתה של צורת הכבוד, אלא מתממשים באמצעותה. כלל זה אכן נשמר בלשון התכתובת המשרדית, וצורת הכבוד אינה מוגבלת בה לטקסטים שתוכנם מעיד על שיתוף פעולה בין המכותבים, אלא היא שולטת גם בטקסטים המנוסחים בטון חריף והמעידים על עימות ביניהם. לעומת זאת, בקטעי הטקסט המייצגים את לשון הדיבור שולטת צורת הנוכח.

עם זאת, נמצאו בחומר זה עד כה שתי עדויות חריגות, שבהן מיוחס ללשון הדיבור מימוש של צורת הכבוד. האחת כוללת ציטוט של ממש:

(38) כשפניתי לפקידה הטלפונית של העירייה [...] ענתה לי "אדוני בוודאי עיף שהוא מתרגז. אולי הוא ינוח קצת" (מכתב תלונה מאת עו"ד לאונר, 25.8.42, אהת"א 4300 א-3).

העדות השנייה, המופיעה במכתב שבו מתלונן תושב העיר על אחד מגובי המסים של העירייה, אינה כוללת ציטוט, אך משתמעת ממנה הציפייה לפנייה בעל-פה באמצעות צורת הכבוד:

(39) לצעוק בטון של סקנדל, לפנות אל אשתי בלשון "את" ובכלל להתנהג באי-נמוסיות יוצאת מן הכלל — ודאי שהעירייה לא מלאה את ידו לעשות זאת (מכתב תלונה מאת א' לבטוב, 14.6.27, אהת"א 4330 א-3).

כלל העדויות רומזות לכך שצורת הכבוד לא הייתה נפוצה בלשון הדיבור, אך היה לה ייצוג מסוים גם ברובד לשון זה. בנוסף לכך התממשה הצורה בהיקף מסוים גם בלשונם הכתובה של בני התקופה. על רקע זה מסתמן מימושה הסדיר של צורת הכבוד בלשון התכתובת המשרדית כתופעה לשונית ייחודית. תפוצתה הכוללת של צורת הכבוד ברובד לשון זה, לעומת תפוצתה החלקית (או העדרה) בגילויה האחרים של הלשון בת-הזמן, היא אחד מקווי הלשון, שיחדו מישלב זה בתקופה המוקדמת בתולדות העברית החדשה.

סיכום

בדיקת התכתובת המשרדית של עיריית תל-אביב בשנים הראשונות לקיומה גילתה תחום מוגדר שבו שלטה צורת הכבוד בשימוש העברית בחיי היום-יום של אנשי הקהילה הלשונית. צורת הכבוד מסתמנת כדרך הפנייה העיקרית, ובמידה רבה הבלעדית, באחד מן המאחזים המשמעותיים הראשונים של העברית בחיי המעשה. היא מתממשת בעקביות הן בתכתובת הפנימית והן בתכתובת עם גורמי חוץ, וניכר כי בתקופה הנידונה הייתה תופעה לשונית זו מורשת היטב במישלב הלשון האדמיניסטרטיבית.

מעמדה המבוסס של צורת הכבוד בתחום זה של חיי היום-יום אינו נרמז במקורות אחרים שיש בהם מידע ישיר או עקיף על אופייה של העברית החדשה בראשית התבססותה בקהילת הדוברים. המקורות הללו – ובהם מכתבים פרטיים של בני הדור שסיגל לעצמו את העברית כלשון דיבור, אופן ייצוגה של העברית המדוברת בלשון הספרות ועוד – מצביעים על תחולה חלקית של התופעה בראשית ימיה של העברית החדשה ואינם משקפים את מעמדה המורש שלשון התכתובת הפורמלית.

בהמשך התפתחותה של הלשון נעלמה ממנה צורת הכבוד. לא היה המשך של ממש לאחיזה שהייתה לה ברובד המוקדם של העברית החדשה, ובלשון ימינו נשתמרו לה שרידים בודדים. מימושה הקבוע של צורת הנסתר בפנייה אל הנוכח מוגבל בימינו לחילופי דברים בין השופטים לעורכי הדין בעת הדיונים בבית-המשפט.³² לעתים אפשר לפגוש בה גם בהקשרים אחרים,³³ אך בשימוש הלשון הכללי היקרותה נדירה והיא בדרך כלל בעלת אופי פרודי או אירוני.³⁴ שימוש חלקי בצורת הכבוד השתמר גם בחוגי החרדים, ובהם יש לו מעמד של תופעה לשונית חיה, אך מימושה של התופעה בחוגים אלו הוא באמצעות צורת הנוכחים ולא באמצעות צורת הנסתר. מימוש זה ממשיך מסורת לשונית שונה בתוך תחומי העברית מזו שעליה מתבסס מימוש צורת הכבוד בלשון התכתובת המשרדית בראשית ימיה של העברית החדשה.

היעלמותה של צורת הכבוד משימוש הלשון הכללי מתבהרת לאור ההקשר הסוציולינגוויסטי שבו התפתחה העברית החדשה. פליטתה של תופעה זו מן

32 תודתי לפרופ' שלמה יזרעאל על שהפנה את תשומת לבי לתופעה זו.

33 יו"ר הכנסת פונה כך לעתים אל הנואמים (כגון: "אדוני ראש הממשלה ימשיך"); הקריאה "יבוא" כמתן רשות להיכנס היא שריד לה (הערת פרופ' אורה שורצולד), ועוד.

34 תיעוד מלשון הדיבור לשתי היקריות מעין אלו מובא אצל שתיל תשנ"ז, עמ' 229: ימשיך כבודו (דידי הררי, רשת ג, 16/5/95); מתי יבוא כבודו? (אשר טננבאום, 13/2/97).

הלשון משתלבת בדפוסי ההבעה הישירים שנוצרו בעברית החדשה, המיוחסים להשתקפותה של האידיאולוגיה ההגמונית שעיצבה את אופי החברה דוברת העברית בארץ-ישראל במהלך העשורים הראשונים של המאה ה-20. תהליך זה הוא אחד מן הגילויים להתגבשות מאפייניה הסוציולינגוויסטיים של העברית החדשה, כחלק מתהליכי ההיערכות הכוללים שקבעו את דמותה.

ביבליוגרפיה

- אבינרי (רבלסקי), יצחק. תרפ"ט. דרכי הלשון העברית בארץ-ישראל. לשוננו ב: 197-219, 287-306, 396-411.
- אבן-זהר, איתמר. 1973. הספרות העברית הישראלית: מודל היסטורי. הספרות ד: 427-440.
- . תש"ם. הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל, 1882-1948. קתדרה טז: 165-189.
- אלמוג, עוז. תשנ"ז. הצבר — דיוקן. תל-אביב: עם עובד.
- אפלפלד, אהרן. 1969 (מהדורה שנייה). עשן. ירושלים: "מרכוס.
- ארז, יהודה (מכנס). תשל"ב. אגרות דוד בן-גוריון. כרך א'. תל-אביב: עם עובד ואוניברסיטת תל-אביב.
- . תשל"ג. אגרות דוד בן-גוריון כרך ב'. תל-אביב: עם עובד ואוניברסיטת תל-אביב.
- . תשל"ה. אגרות דוד בן-גוריון. כרך ג'. תל-אביב: עם עובד ואוניברסיטת תל-אביב.
- בן-שחר, רינה. תשנ"ג. היחס בין לשון דיבור ללשון כתב בסיפורת הישראלית של שנות השמונים. בתוך: עוזי אורנן, רינה בן-שחר וגדעון טורי (עורכים), העברית שפה חיה. חיפה: אוניברסיטת חיפה. 163-174.
- בר-אדון, אהרן. תשל"ח. ש"י עגנון ותחית הלשון העברית. ירושלים: מוסד ביאליק.
- ברין, גרשון. תשנ"ד. דרכי דיבור ופנייה של כבוד בלשון המקרא. בתוך: סוגיות במקרא ובמגילות. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב והוצאת הקיבוץ המאוחד. 78-96.
- ברנר, יוסף חיים. תשכ"ז. כל כתבי י.ח. ברנר. כרך שלישי. תל-אביב: דביר.
- . תשל"ל. כל כתבי י.ח. ברנר. כרך ראשון. תל-אביב: דביר.
- גלינרט, אליעזר. 1989. המילון ההיסטורי באספקלריה חברתית: לניתוח אוצר המלים של 'קיצור שולחן ערוך'. ביקורת ופרשנות 25: 77-88.
- גרוסמן, דוד. 1986. עיין ערך: 'אהבה'. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דבי-גורי, ליליאן (מהדירה). תשמ"ז. קורצווייל, עגנון, אצ"ג: חילופי איגרות. אוניברסיטת בר-אילן.

”כתשובה למכתבו מיום...”

הורודצקי, ש”א (עורך ומהדיר). תש”ז. ספר שבחי הבעש”ט. תל-אביב: דביר.
הלמן, ענת. תש”ס. התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל-אביב בשנות
העשרים והשלושים. עבודת דוקטור. האוניברסיטה העברית. ירושלים.
הרשב, בנימין. 1990. מסה על תחיית הלשון העברית. אלפיים 2: 9–53.
טורי, גדעון. תשל”ח. נורמות של תרגום והתרגום הספרותי לעברית בשנים 1930–1945.
תל-אביב: המכון הישראלי לפואטיקה ולסמיוטיקה ע”ש פורטר.
ירון, אמונה, רפאל ויזור, דן לאור וראובן מירקין (עורכים). תשנ”ד. קובץ עגנון.
מכתבי ש”י טשאטשקיס (עגנון) אל מרטין בובר תרס”ט–תרפ”ד (1909–1924).
ירושלים: מאגנס. 55–99.
כתריאל, תמר. תשנ”ט. מילות מפתח: דפוסי תרבות ותקשורת בישראל. חיפה:
אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן.
לחובר, פישל (מכנס). תרצ”ה. אגרות חיים נחמן ביאליק. כרך ראשון: תר”ן–תרפ”ה.
תל-אביב: דביר.
מירון, דן. 1972. על בעיות סגנונו של י.ה. ברנר בסיפוריו. בתוך: יצחק בקון (עורך).
יוסף חיים ברנר: מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו חסיפורית. תל-אביב: עם
עובד. 174–186.
סמילנסקי, דוד. תרצ”ו. עיריית תל-אביב לכל מחלקותיה. בתוך: אלתר דרויאנוב
(עורך). ספר תל-אביב. א’. תל-אביב: ועדת ספר תל-אביב. 435–459.
עגנון, שמואל יוסף. תשנ”ד. כל ספוריו של שמואל יוסף עגנון. כרך חמישי: תמול
שלשום. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
עגנון-שוקן. 1991. ש”י עגנון – ש”ז שוקן, חילופי אגרות (תרע”ו–תשי”ט).
ירושלים ותל-אביב: שוקן.
פישלר, ברכה (מהדירה). תש”ס. ’והאר עיני בהערותיך היקרות’: חליפת המכתבים
בין ש”י עגנון לחנוך ילון (תר”ץ–תשכ”ח). בתוך: אמונה ירון, רפאל ויזור, דן
לאור וראובן מירקין (עורכים). קובץ עגנון ב, ירושלים: מאגנס. 225–290.
קארפי, דניאל (עורך). תשנ”ב. זאב ז’בוטינסקי: איגרות. כרך ראשון: מאי 1898–יוני
1914. ירושלים: מכון ז’בוטינסקי והספרייה הציונית.
קלוינזר, ישראל (עורך). תשל”ו. כתבי דוד ילין. כרך ד: אגרות (תרל”ח–תרע”ד):
כרך ה: אגרות (תרע”ד–תש”א), ירושלים: ראובן מס.
קנו, יהושע. 1986 (מהדורה שנייה). האשה הגדולה מן החלומות. תל-אביב: הקיבוץ
המאוחד.
רבין, חיים. תשי”ח. לחקר העברית הספרותית החדשה. לשוננו כב: 246–257.

- תשנ"ט. מחקר העברית. בתוך: חקרי לשון: אסופת מאמרים בלשון העברית ובאחיותיה. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית ומוסד ביאליק. 80–121.
- רשף, יעל. תשנ"ט. הזמר העברי ביישוב החדש בארץ-ישראל: בחינה בלשונית. עבודת דוקטור. האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- שביט, יעקב וגדעון ביגר. תשס"א. ההיסטוריה של תל-אביב. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- שקד, גרשון. תשמ"ג. הסיפורת העברית 1880–1980. כרך ב: בארץ ובתפוצה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד וכתר.
- תשמ"ז. סגנונה של הסיפורת בשנות ה-40 וה-50: מן היד אל הפה — הסיכוי וההתבדותו. מחקרים בלשון. ב-ג. 473–489.
- שרת, יהודה (מכנס). תשל"ד. אגרות ב. כצנלסון (תרע"ה–תרע"ח). תל-אביב: עם עובד.
- שתיל, נמרוד. תשנ"ז. קבוצות שמות עצם בעברית המדוברת. עבודת דוקטור. אוניברסיטת תל-אביב. תל-אביב.
- Blum-Kulka, Shoshana, Brenda Danet, Rimona Gherson. 1985. The Language of Requesting in Israeli Society. In: Forgas, Joseph P. (ed.). *Language and Social Situations*. New York: Springer-Verlag. 113–139.
- Cooper, Robert L. 1985. Language and Social Stratification among the Jewish Population of Israel. In: Joshua A. Fishman (ed.). *Readings in the Sociology of Jewish Languages*. Leiden: Brill. 65–81.
- Jakobson, Roman. 1960. Linguistics and Poetics. In: Sebeok, Thomas A. *Style in Language*. Cambridge, MA: MIT Press: 350–377. [נוסח עברי: בלשונות]. ופואטיקה. 1970. הספרות ב: 274–285.
- Katriel, Tamar. 1986. *Talking Straight: Dugri Speech in Israeli Sabra Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, Robin T. 1982. Some of My Favorite Writers are Literate: The Mingling of Oral and Literate Strategies in Written Communication. In: Deborah Tannen (ed.). *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Norwood: Ablex Publishing Corporation. 239–260.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rabin, Chaim. 1975. The Ancient in the Modern: Ancient Source Materials in Present-day Hebrew Writing. In: Herbert H. Paper (ed.). *Language and Texts*. Ann Arbor: The University of Michigan Press. 149–179.

"בתשובה למכתבו מיום..."

- Rosén, Haim B. 1977. *Contemporary Hebrew*. The Hague: Mouton.
- Romaine, Suzanne. 1994. *Language in Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Spiegel, Shalom. 1931 [1962]. *Hebrew Reborn*. Philadelphia: The Jewish Publications Society of America.
- Spolsky, Bernard. 1998. *Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Stillar, Glenn F. 1998. *Analyzing Everyday Texts*. Thousand Oakes: Sage.